

200 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΡΤΥΡΙΟ ΤΟΥ

* * *

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΠΑΦΟΥ (1805-1821) ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ

Καταγωγή και άνοδος στον μητροπολιτικό θρόνο Πάφου (1805)

Ο Χρύσανθος, όπως μαρτυρείται σε έγγραφα της εποχής, για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια, γεννήθηκε στο χωριό Τρεις Ελιές, γύρω στο έτος 1770¹. Για την παιδική και νεανική του ηλικία δεν έχουμε υπόψη οποιαδήποτε στοιχεία. Η παλαιότερη γνωστή μαρτυρία για τη ζωή του προέρχεται από το υπόμνημα εκλογής του στον μητροπολιτικό θρόνο Πάφου, ημερομηνίας 26 Αυγούστου 1805. Όπως αναφέρεται σε αυτό, η εκλογή έγινε ύστερα από προτροπή και άδεια του Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου (1767-1810) στον καθεδρικό ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Λευκωσία από τους Μητροπολίτες Κιτίου (1797-1810) Χρύσανθο και Κυρηναίας (1791-1816) Ευγένιο, και τον Επίσκοπο Τριμυθούντος (1802-1825) Σπυρίδωνα. Οι τρεις Αρχιερείς υπέγραψαν και το υπόμνημα εκλογής, όπου προστίθεται ότι στην όλη διαδικασία συμμετείχαν και οι εκπρόσωποι του κλήρου και του λαού της μητροπολιτικής περιφέρειας Πάφου². Όπως διαπιστώνεται από επιστολή, ημερομηνίας 12 Σεπτεμβρίου 1805, που του απηύθυνε κάτοικος του νησιού, η εκλογή του δημιούργησε την πεποίθηση, ότι θα βοηθούσε τους κατοίκους να αντεπεξέλθουν στις δυσκολίες της τουρκικής κατοχής³.

Σύμφωνα με το υπόμνημα εκλογής, εκτός από τον Χρύσανθο, ο οποίος ήταν τότε Ιερομόναχος, υποψήφιοι για τον μητροπολιτικό θρόνο ήταν και οι Ιερομόναχοι Ιωαννίκιος

1. Ο χρόνος της γέννησης του Χρυσάνθου προκύπτει έμμεσα από αναφορά για την ηλικία του από τον Ισπανό περιηγητή Αλή Μπέη ελ Αμπασσί, για την οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

2. Βλ. Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, *Κώδιξ Α'*, σ. 127, από όπου δημοσιεύεται στη συνέχεια του ανά χείρας τόμου. Βλ. *Τα Έγγραφα* 3.

3. Ανυπόγραφο αντίγραφο της επιστολής αυτής σώζεται σε κώδικα της Βιβλιοθήκης του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, από όπου και δημοσιεύτηκε από τον Αρχιμανδρίτη Χρυσόστομο Παπαδόπουλο (μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Αθηνών), «Κυπρίων Επιστολαί», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ* 2 (1912) 434-435.

και Νικόδημος. Χρησιμοποιήθηκε δηλαδή κατά την εκλογική διαδικασία το λεγόμενο τριπρόσωπο, μία πρακτική επιλογής των τριών επικρατέστερων υποψηφίων, από τους οποίους θα εκλεγόταν ο νέος Αρχιερέας, που εφαρμόστηκε ευρέως κατά την Τουρκοκρατία, ιδίως κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα⁴.

Τα σχετικά με την εκλογή του στον μητροπολιτικό θρόνο Πάφου καταγράφηκαν από τον ίδιο σε κώδικα της Μητρόπολης, μαζί με διάφορες πληροφορίες για τη ζωή του. Όπως σημειώνει, ο προκάτοχός του Μητροπολίτης Σωφρόνιος είχε αποβιώσει στις 27 Ιουλίου 1805, οπότε εξελέγη σε αντικατάστασή του και χειροτονήθηκε στις 27 Αυγούστου του ίδιου έτους. Προσθέτει ακόμη, ότι μέχρι τότε υπηρετούσε ως Αρχιμανδρίτης κοντά στον εκ μητρός θείο του, Κιτίου Χρυσάνθου, για τον οποίο έγινε λόγος προηγουμένως. Σημειώνει επιπλέον ότι καταγόταν από το χωριό Τρεις Ελιές, από την «αβρααμιαία οικία» του π. Μιχαήλ και της συζύγου του Χριστίνας.

Η ανωτέρω αναφορά συνέτεινε, ώστε οι π. Μιχαήλ και Χριστίνα να θεωρηθούν ως οι γονείς του Πάφου Χρυσάνθου⁵, ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για τους γενάρχες της οικογένειας των Χρυσανθέων, η οποία δέσποσε στο εκκλησιαστικό και πολιτικό σκηνικό του νησιού από τα μέσα περίπου του 18ου μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα. Όπως καταδεικνύεται σε άλλη μελέτη στον ανά χείρας τόμο, οι π. Μιχαήλ και Χριστίνα ήταν γονείς του Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου, καθώς και της Μαρίας, μητέρας των αυτάδελφων Μητροπολιτών Κιτίου Μελετίου Α΄ (1776-1797) και του διαδόχου του, προαναφερθέντος

4. Για παράδειγμα αναφέρεται να χρησιμοποιήθηκε κατά την εκλογή του Αρχιεπισκόπου Παΐσιου (1759), των Μητροπολιτών Πάφου Χρυσάνθου (1762), Παναρέτου (1767) και Σωφρονίου Β΄ (1790), Κυρηναίας Χρυσάνθου (1763), Σωφρονίου (1773) και Ευγενίου (1791), και Κιτίου Μελετίου Α΄ (1776) και Χρυσάνθου (1797). Βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, *Οι Άγιοι της Περιστερωνοπηγής Αναστάσιος και Επίσκοπος Πάφου Πανάρετος*, Λευκωσία 2015, σ. 65-66, όπου γίνεται αναφορά στα υπομνήματα εκλογής τους, που σώζονται σε κώδικα του αρχείου της Αρχιεπισκοπής Κύπρου.

5. Ενδεικτικά βλ. Λοΐζου Φιλίππου, «Ο Εθνομάρτυς Χρυσάνθος», στον τόμο: Κωνσταντίνου Χριστοφίδη (επιμ.), *Πανηγυρικών Λεύκωμα επί τη τελετή των αποκαλυπτηρίων της προτομής του Εθνομάρτυρος Κυπριανού εν τη γενετήρα αυτού Στροβόλω*, Ερασιτεχνικός Όμιλος Στροβόλου ο «Αισχύλος», Λευκωσία 1929, σ. 35.

Χρυσάνθου. Στην ίδια οικογένεια ανήκε επίσης η σύζυγος του δραγομάνου της Κύπρου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου, Μαρουδιά, ανεισιά του Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου και αδελφή ή εξάδελφη των Μητροπολιτών Κιτίου Μελετίου Α΄ και Χρυσάνθου⁶.

Στην πραγματικότητα τα ονόματα των γονέων του Πάφου Χρυσάνθου είναι άγνωστα και οι μόνες πληροφορίες που έχουμε γι' αυτούς προέρχονται από το ανωτέρω σημείωμα, όπου αναφέρεται ότι αμφότεροι κατάγονταν από τις Τρεις Ελιές. Για μεν τη μητέρα του η σχετική μαρτυρία προέρχεται από την αναφορά ότι ήταν αδελφή του Μητροπολίτη Κιτίου Χρυσάνθου. Κατά συνέπεια ήταν συνδεδεμένη με συγγενικούς δεσμούς και με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας των Χρυσανθέων, που αποδεδειγμένα, όπως αναφέρθηκε, κατάγονταν από τις Τρεις Ελιές, και είναι εύλογο να υποτεθεί ότι υποστήριζαν τον Πάφου Χρυσάνθο, κατά την εκκλησιαστική του σταδιοδρομία. Η δε μαρτυρία για την καταγωγή τον πατέρα του εντοπίζεται στη φράση του ανωτέρω σημειώματος του κώδικα, ότι οι Τρεις Ελιές ήταν «πατρία κώμη» του Μητροπολίτη Πάφου και ενισχύεται και από την τοπική παράδοση, που αναφέρει επιπρόσθετα ότι ήταν ιερέας και είχε το εκκλησιαστικό οφφίκιο του Οικονόμου⁷, όπως και ο γεννήτορας της οικογένειας των Χρυσανθέων, π. Μιχαήλ. Ίσως μάλιστα και να ταυτίζεται με τον π. Κτώρο, ο οποίος, είχε αρχικά το οφφίκιο του πρωτόπαπα των Τριών Ελιών, όπως αναφέρεται στην επιγραφή της εικόνας του Αγίου Δημητρίου, του 1773, που φυλάσσεται στον ναό της Παναγίας της κοινότητας⁸. Ο π. Κτώρος έλαβε αργότερα και το οφφίκιο του Οικονόμου της Μαραθάσας, σύμφωνα με επιγραφή στην εικόνα της Παναγίας

6. Για τις συγγένειες των μελών της οικογένειας των Χρυσανθέων βλ. τα όσα αναφέρονται στη μελέτη «Η οικογένεια των Χρυσανθέων και ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου (1810-1821) Κυπριανός», στις σελ. 453-469, του ανά χείρας τόμου.

7. Τη σχετική παράδοση κατέγραψε στις αρχές του 20ού αιώνα ο αρχειοφύλακας της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντίνος Μυριανθόπουλος, αναφερόμενος στην καταγωγή της αδελφής του Πάφου Χρυσάνθου, Μαρουδιάς, η οποία, μαζί με τον σύζυγό της Χατζηθεόδοτο, ίδρυσαν το χωριό Άγιος Δημήτριος Μαραθάσας. Βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, *Άγιος Δημήτριος Μαραθάσας*, Λευκωσία 2007, σ. 260.

8. Νεοκλή Κυριαζή, «Ναογραφία Μαραθάσας. Τρεις Ελιές», *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934) 196, 198.

στον ομώνυμο ναό της Λεμύθου, την οποία αργυροκόσμησε το έτος 1798, γεγονός που αποτελεί έμμεση απόδειξη για ταύτισή του με τον πατέρα του Πάφου Χρυσάνθου⁹.

Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο ανωτέρω σημείωμα του κώδικα της Μητρόπολης Πάφου, ύστερα από την εκλογή του ο Χρυσάνθος μετέβη στη γενέτειρά του Τρεις Ελιές, όπου τέλεσε τρισάγιο για τους αποβιώσαντες συγγενείς του. Ακολούθως, επισκέφθηκε τις πανηγυρίζουσες Μονές Χρυσορρογιάτισσας, στις 8 Σεπτεμβρίου, ημέρα εορτής της Γεννήσεως της Θεοτόκου, και Τιμίου Σταυρού Ομόδους, στις 14 Σεπτεμβρίου, κατά τους εορτασμούς της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού, και στη συνέχεια μετέβη στην έδρα της Μητρόπολης στην πόλη της Πάφου, όπου έμελλε να υπηρετήσει μέχρι τον μαρτυρικό του θάνατο, στις 9 Ιουλίου 1821.

Ωστόσο, από διάφορες έμμεσες μαρτυρίες φαίνεται ότι προτιμούσε να μη παραμένει για μεγάλα χρονικά διαστήματα στο επισκοπικό οίκημα της Πάφου, αλλά να χρησιμοποιεί για τη διαμονή του διάφορες Μονές της μητροπολιτικής του περιφέρειας. Για παράδειγμα, ο γνωστός με το ψευδώνυμο Αλή Μπέη ελ Αμπασσί (Ali Bey el Abbassi) Ισπανός περιηγητής ντον Ντομίνκο Μπαδία-υ-Λειμπλίχ (don Domingo Badia-y-Leyblich), ο οποίος επισκέφθηκε την Πάφο, το 1806, αναφέρει ότι το επισκοπικό μέγαρο βρισκόταν σε ξεχωριστή περιοχή της πόλης. Προσθέτει ότι ο Χρυσάνθος διέμενε την περίοδο εκείνη, στην Πάφο, αλλά όχι σε μία πόλη στο εσωτερικό της επαρχίας του, που κατοικείτο μόνο από Έλληνες¹⁰. Πιθανότατα πρόκειται για την κωμόπολη του Ομόδους, η οποία είχε αμιγή ελληνικό πληθυσμό και μπορούσε να φιλοξενήσει τον Μητροπολίτη Πάφου και τη συνοδεία του στην εκεί

9. Νεοκλή Κυριαζή, «Ναογραφία Μαραθάσας. Χωρίον Λεμύθου», *Κυπριακά Χρονικά* 11 (1935) 812· Κωστή Κοκκινόφτα, *Χωριά και Μοναστήρια της Νότιας Μαραθάσας*, Λευκωσία 1995, σ. 137.

10. «Το μέγαρο του επισκόπου, με τα εξωτερικά του κτίσματα, ευρίσκεται σε χωριστή περιοχή, αλλά ο επίσκοπος (που απουσίαζε) φαίνεται να έχει διευθετήσει τη διαμονή του σε μια πόλη στην ενδοχώρα, που λέγεται ότι είναι μεγάλη και κατοικείται μόνο από Έλληνες». Βλ. Αντρου Παυλίδη, *Η Κύπρος ανά τους αιώνες μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτών της*, τ. Γ', Λευκωσία 1995, σ. 1041-1042. Επίσης βλ. Claude Delaval Cobham, *Excerpta Cypria. Materials for a History of Cyprus*, New York 1986, σ. 406.

ευρισκόμενη Μονή του Τιμίου Σταυρού¹¹. Επίσης, ο Άγγλος περιηγητής Γουίλλιαμ Τέρνερ (William Turner), ο οποίος επισκέφθηκε την Πάφο, το 1815, σημειώνει και αυτός στο οδοιπορικό του ότι ο Χρυσάνθος απουσίαζε από το επισκοπικό μέγαρο και βρισκόταν σε ένα από τα χωριά της περιφέρειάς του, δύο ώρες απόσταση από την πόλη¹². Από την τοπική παράδοση πληροφορούμαστε επίσης ότι κατά καιρούς διέμενε και στις Μονές Τιμίου Σταυρού Μίνθας και Χρυσορρογιάτισσας¹³.

Τέλος, στο σημείωμα του κώδικα της Μητρόπολης Πάφου, για το οποίο έγινε λόγος προηγουμένως, αναφέρεται ότι ο Χρυσάνθος παρέμεινε για μικρό χρονικό διάστημα στην έδρα της Μητρόπολης, όπου ενημερώθηκε για τα σχετικά θέματα, που αφορούσαν στις κοινότητες και τις Μονές της δικαιοδοσίας του. Ακολούθως δέχθηκε τις φιλοφρονητικές επισκέψεις των κατοίκων και στη συνέχεια αναχώρησε για την περιοχή της Χρυσοχούς, όπου συσκέφθηκε με τους προϊσταμένους των Μονών και των ναών των κοινοτήτων της περιοχής.

11. Μαρτυρία για τον αμιγή ελληνικό πληθυσμό του Ομόδου κατά την Τουρκοκρατία παρέχει η οθωμανική απογραφή του 1831, όπου αναφέρεται ότι κατοικείτο τότε από 131 άρρενες Χριστιανούς και κανένα Μουσουλμάνο. Βλ. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu - Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, Ankara 2000, σ. 110.

12. «Επιστρέψαμε στο μοναστήρι του επισκόπου της Πάφου, για τον οποίο ο κύριος Βοντιτζιάνο μου είχε δώσει μια επιστολή, αλλά αυτός βρισκόταν σε ένα χωριό δύο ώρες μακριά». Βλ. Α. Παυλίδη, *Η Κύπρος ανά τους αιώνες μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτών της*, τ. Γ', ό.π., σ. 1087. Επίσης βλ. C.D. Cobham, *Excerpta Cypria. Materials for a History of Cyprus*, ό.π., σ. 441.

13. «Τό μόνον, τό όποϊον καλῶς γνωρίζομεν, εἶναι ὅτι οἱ Μητροπολιταί Πάφου διέμενον εἰς τάς μονάς Χρυσορρογιάτισσης καί Σταυροῦ τῆς Μίνθης...». Βλ. Λοῖζου Φιλίππου, «Επί τη επετεῖω της 9ης Ιουλίου. Ο Εθνομάρτυς Μητροπολίτης Πάφου Χρυσάνθος», *Κήρυξ*, 10.7.1915, όπου καταγράφεται η σχετική παράδοση.

Έθεσε δε σε εφαρμογή ένα αποτελεσματικό σύστημα ελέγχου των περιουσιακών στοιχείων τους, με καταχώρισή τους σε νέο κώδικα¹⁴.

Ο νεαρός Μητροπολίτης επικεντρώθηκε κατά τα πρώτα έτη της αρχιερατείας του στην προσπάθεια αποτελεσματικότερης διαχείρισης της κινητής και ακίνητης περιουσίας της Μητρόπολης. Για τον λόγο αυτό κατέγραψε, ύστερα από επιτόπια έρευνα, με ιδιόχειρα σημειώματά του σε τρεις ξεχωριστούς κώδικες τα περιουσιακά στοιχεία των ναών και των

14. «ΑΩΕ΄ Ιουλίου κζ΄ άνελθών εις ούρανίας μονάς ό μακαρία τῆ λήξει μητροπολίτης κύρ Σωφρόνιος καί έλαβε τόν θρόνον Αύγούστου κζ΄ ήμέρα Κυριακή τῆς Άγιωτάτης καί Άποστολικῆς Μητροπόλεως τῆς περιφήμου Πάφου ό Πανιερολογιώτατος καί σεβασμιώτατος κ. Χρυσάνθος Αρχιμανδρίτης τοῦ Άγίου Κιτιέων κύρ Χρυσάνθου ό καί τῆς αὐτοῦ Πανιερολογιότητος άνεψιός έκ μητρός έκ κόμης τριῶν έλαιῶν, γεννητόρων εὐσεβῶν φιλιημόνων μιμητῶν τῆς Άβρααμιαίας οικίας, Μιχαήλ ιερέως καί Χριστίνης πρεσβυτέρας ὦν αύξηνηθεῖεν τά έτη, καί έλθῶν έν τῆ αὐτοῦ έπαρχία θεῖῳ έλέει ύγιαίνων, τελετήν θεῖαν ποιησάμενος έν τῆ πατρία αὐτοῦ κόμη διά ἅπαντας τούς προαναπαυσασμένους αὐτοῦ συγγενεῖς, μετέβη έν τῆ έπαρχία καί πανηγυρίσας τάς δύο έορτάς τό γενέσιον τῆς Θεοτόκου έν τῆ ιερᾷ Μονῇ Χρυσορροϊατίσσης καί τῆς Ὑψώσεως τοῦ Σταυροῦ εις τό Ὅμοδος κατέβη έν τῆ ἰδία Μητροπόλει καί σκεψάμενος πάντα τά έν τῆ Μητροπόλει καί εὐλογήσας τούς εις αὐτόν εισερχομένους ἀπῆλθεν έν τῆ περιοχῇ τῆς Χρυσοχοῦς έξετάζοντας πάντα τά τῶν εὐαγῶν Μοναστηρίων καί Ἐκκλησιῶν κινητά τε καί ἀκίνητα πράγματα γράφοντας έν έτέρῳ κώδικι τά έν τῷ παλαιῷ γεγραμμένα καί λογαργιάζοντας ἅπαντας οἰκονόμους ὁμοῦ καί έπιτρόπους έν τῷ παρόντι κώδικι ὡς φαίνονται έκάστου χωρίου καί εὐλογῶν τό έαυτοῦ ποίμνιον στηρίζων καί ποιμαίνων αὐτούς καί κατηχίζων, ειρήνην διδούς πρός αὐτούς πορεύεται έν έτέρα κόμη μέ ύγείαν». Βλ. Ιωάννη Χατζηιωάννου, *Ιστορία και έργα Νεοφύτου Πρεσβυτέρου Μοναχού και Εγκλείστου*, Αλεξάνδρεια 1914, σ. 330-335, όπου δημοσιεύτηκε ορθογραφημένο. Το ανωτέρω κείμενο αναδημοσιεύτηκε στη συνέχεια από διάφορους συγγραφείς. Ενδεικτικά βλ. Κλεόβουλου Μυριανθόπουλου, *Η συμβολή της Μαραθάσης εις την Εκκλησίαν*, Λεμεσός 1939, σ. 16· Ιωάννη Τσικνόπουλλου, «Παφιακά», *Κυπριακαί Σπουδαί* 31 (1967) 114 (όπου δημοσιεύεται με τις ανορθογραφίες και τα συντακτικά λάθη του πρωτοτύπου)· Του ιδίου, *Ιστορία της Εκκλησίας Πάφου*, Λευκωσία 1971, σ. 349.

Μονών της μητροπολιτικής του περιφέρειας¹⁵. Από τα πολλά ορθογραφικά λάθη, που εντοπίζονται σε αυτά, συμπεραίνεται ότι ο Χρύσανθος είχε περιορισμένη μόρφωση. Σύμφωνα, όμως, με τον προαναφερθέντα Ισπανό περιηγητή Αλή Μπέη, με τον οποίο συναντήθηκαν, το 1806, στη Λευκωσία, ξεχώριζε για την ευφύια του¹⁶. Ο Ισπανός περιηγητής προσθέτει επίσης, ότι ήταν νέος σε ηλικία, παρατήρηση που επιτρέπει, με δεδομένο το γεγονός ότι οι ιεροί κανόνες αποκλείουν τη χειροτονία Επισκόπων πριν από την ηλικία των τριάντα χρόνων, να υποστηριχθεί ότι είχε γεννηθεί γύρω στο έτος 1770.

Κατά τη διάρκεια της αρχιερατείας του ο Χρύσανθος συμμετείχε στις συνεδριάσεις της Ιεράς Συνόδου και στη λήψη των σχετικών αποφάσεων για την εθνική και ποιμαντική δράση της Εκκλησίας της Κύπρου. Υπέγραψε στο διάστημα αυτό διάφορα σχετικά έγγραφα, όπως, μαζί με τους Κιτίου Χρύσανθο, Κυρηναίος Ευγένιο και αριθμό προυχόντων της Λευκωσίας, τη συνοδική επικύρωση, στις 17 Ιανουαρίου 1808, της δωρητήριας πράξης του Ιερομόναχου Ιωαννικίου, που αφορούσε ποσό δεκαπέντε χιλιάδων γροσίων για την ίδρυση Ελληνομουσείου και της παραχώρησης της οικίας και του κήπου του για τη στέγασή του, καθώς και της δωρεάς ποσού δέκα χιλιάδων γροσίων από τον δραγομάνο Χατζηγεωργάκη Κορνέσιο, για την κάλυψη των αναγκών λειτουργίας του¹⁷. Επίσης, τον Μάρτιο του 1808,

15. «αωε^ο αυγούστου κζ: ἄρχιερατεύοντος τού κύρ χρυσάνθου εἰς τόν θρόνον τῆς περηφίμου πάφου, γέγονεν το παρόν κατάστηχον, διά τοῦ πανιερωλογιώτατου εἰς τό νά καταγράφονται, ἅπαντα τά ὑποστατικά, τῶν ἱερῶν ἐκ κλησιῶν, κυνητά τε καί ἀκύνητα, τοῦ κατηλληκίου Χρυσωχοῦ». Βλ. Αρχεῖο Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου, *Κτηματικός Κώδικας Γ'*, σ. 3. Παρόμοιο σημεῖωμα ὑπάρχει και στον *Κτηματικό Κώδικα Β'*, σ. 1, ο οποίος αναφέρεται στα χωριά της περιοχῆς της πόλης της Πάφου.

16. «Την επομένη ημέρα εἶχα μια επίσκεψη ἀπό τον ἐπίσκοπο Πάφου, ἕνα νέο ἄνδρα, ἀλλά ἐξυπνο και πονηρό». Βλ. Α. Παυλίδη, *Η Κύπρος ἀνά τους αἰῶνες μέσα ἀπό τα κείμενα ξένων ἐπισκεπτῶν της*, τ. Γ', ὁ.π., σ. 1027. Επίσης βλ. C.D. Cobham, *Excerpta Cypria. Materials for a History of Cyprus*, ὁ.π., σ. 394.

17. Για τα δύο αυτά επικυρωτικά συνοδικά ἐγγραφα βλ. Αρχεῖο Ιεράς Αρχιεπισκοπῆς Κύπρου, *Κώδιξ Α'*, σ. 152-154. Πρωτοδημοσιεύτηκαν ἀπό τον Ευέλθοντα Γλυκύ, «Ιστορία της Ελληνικῆς Σχολῆς Λευκωσίας (1808-1893)», *Επετηρίς του Συλλόγου των Τελειοφοίτων του Παγκυπρίου Γυμνασίου και Διδασκαλείου* 1 (1917) 33-38.

υπέγραψε μαζί με τους υπόλοιπους Αρχιερείς της Εκκλησίας της Κύπρου έξι ομολογίες προς τον δραγομένο Χατζηγεωργάκη Κορνέσιο, που αποτελούσαν χρέη του τόπου¹⁸.

Στο μεταξύ, στα τέλη της δεκαετίας του 1800, εξαιτίας των επιδρομών των ακρίδων και της κακοδιοίκησης των κρατούντων, οι κάτοικοι του νησιού περιήλθαν σε οικονομική εξαθλίωση και αδυνατούσαν να καταβάλουν τους φόρους, που τους αναλογούσαν και που είχαν ανέλθει στο ποσό των 300 χιλιάδων γροσίων. Παρά τα πολλά αυτά προβλήματα, ο Τούρκος διοικητής Χασάναγας απαιτούσε από τους Αρχιερείς την άμεση πληρωμή των οφειλομένων, αφού την περίοδο αυτή η Εκκλησία είχε την υποχρέωση της συλλογής και καταβολής τους. Κατάγγειλε δε τους Αρχιερείς στην Υψηλή Πύλη για την καθυστέρηση αυτή, με αποτέλεσμα, όπως μαρτυρείται σε κώδικα του αρχείου της Μητρόπολης Πάφου, να διαταχθεί από βασιλικό απεσταλμένο η φυλάκισή τους, ως υπεύθυνων για την ανωμαλία που παρατηρείτο. Τότε ο Πάφου Χρύσανθος έδωσε οδηγίες, για να εκποιηθούν εκκλησιαστικά σκεύη και κτήματα των ναών και Μονών της επαρχίας του και να συγκεντρωθεί το

18. Κωνσταντίνου Μυριανθόπουλου, *Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος, ο Διερμηνεύς της Κύπρου, 1779-1809, ήτοι συμβολαί εις την ιστορίαν της Κύπρου επί Τουρκοκρατίας (1570-1878)*, Λευκωσία 1934, σ. 105-108.

απαιτούμενο ποσό χρημάτων, για να μην ασκηθούν άλλες πιέσεις σε βάρος των υποδούλων¹⁹.

Η αναφορά στον ανωτέρω κώδικα ότι οι Αρχιερείς ήταν «χαψωμένοι από τον χοτζεθιάνο», δηλαδή φυλακισμένοι από αυτόν που προσκόμισε το χοτζέτι (= τη σχετική απόφαση), από ό,τι έχουμε υπόψη, δεν παραδίδεται από άλλες πηγές. Είναι άγνωστο επίσης, εάν με τη λέξη «χαψωμένοι» εννοείται πράγματι ότι είχαν κλειστεί σε φυλακή, ή εάν αυτή καταγράφεται με μεταφορική έννοια και υπονοεί ότι οι Αρχιερείς ήταν δέσμοι των υποχρεώσεών τους.

Από διάφορες αναφορές σε αριθμό εγγράφων της περιόδου είναι γνωστό, ότι οι δύσκολες συνθήκες ζωής των υποδούλων σε συνδυασμό με την ταραγμένη πολιτική κατάσταση από τον Γαλλοτουρκικό πόλεμο, που είχε προηγηθεί, και τον Ρωσοτουρκικό, που βρισκόταν σε εξέλιξη, συνέτειναν ώστε οι κάτοικοι, στα τέλη της δεκαετίας του 1800, να περιέλθουν σε οικτρή οικονομική κατάσταση. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε ο Αρχιεπίσκοπος Χρυσάνθος σε επιστολή, ημερομηνίας 8 Ιανουαρίου 1807, προς τον Άγγλο πρόξενο στη Λάρνακα Αντώνιο Βοντιτσιάνο, υπήρχε αδυναμία αποπληρωμής των χρεών της

19. «αωθ' νοεμβρίου ιδ' ἐγένεν ἀγωγή εἰς τό κραταιόν, δεβλέττη, ἐκτοῦ ἡγεμόνος χασάναγα τῆς κύπρου, κατατῶν ἄρχιερέων, ὅτι χρεόστοῦν εἰς αὐτῶν, ὡς ραγιά βεκκίλιδες, ρέστος τῶν εἰσοδημάτων, τοῦ τόπου γρ. χιλιάδες τριακόσιαις, δηλαδή 300,000 καί ὡς ἀδύνατοι οἱ ραγιάδες ἐκτῆς κατὰ δυναστήας τῶν ἀγάρηνηῶν, καί λειλατισμόν τῆς ἄκριδος ἐκρίθη εὐλογον, τά μοναστήρια καί ἡ Ἐκκλησία νά ποῦλίσουν τά ἑαυτῶν ὑποστατικά, κινιτάτε καί ἄκίνητα, ἵνα ἐλευθερωθῶσιν οἱ ἀρχιερεῖς ὄντες χαψόμενοι ἐκτοῦ χοτζεθιάνου, ἐγένεν προσταγή ἐκτοῦ πανιερωλογιωτάτου, ἡμῶν, δεσπότου, κῦ, κῦ χρυσάνθου, καί ἐπουλίθησαν τά κάτωθεν, ὡς φένωντε, κατὰ τόπους...». Βλ. Αρχεῖο Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου, *Κτηματικός Κώδικας Γ'*, σ. 176. Το σχετικό κείμενο, εν μέρει ορθογραφημένο, μαζί με τον κατάλογο των κτημάτων που εκποιήθηκαν, δημοσιεύτηκε κατά καιρούς από διάφορους συγγραφείς. Ενδεικτικά βλ. Λοῖζου Φιλίππου, «Ἡ δύναμη τῆς Κυπριακῆς Εκκλησίας στα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας», *Πάφος* 1 (1936) 200-201· Νεοκλή Κυριαζή, *Τα Μοναστήρια ἐν Κύπρῳ*, Λάρνακα 1950, σ. 9-10· Ἰω. Τσικνόπουλλου, «Παφιακά», *ὁ.π.*, σ. 115-116· Του ἰδίου, *Ἱστορία τῆς Εκκλησίας Πάφου*, *ὁ.π.*, σ. 350-352· Λοῖζου Φιλίππου, *Ἡ Εκκλησία Κύπρου ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Λευκωσία 1975, σ. 196.

Εκκλησίας της Κύπρου, ανάμεσα στα οποία περιλαμβανόταν και ποσό επτά χιλιάδων γροσίων προς τον ίδιο. Συμπλήρωνε δε, ότι ο λόγος για την κατάσταση αυτή οφειλόταν στην απληστία των Τουρκικών Αρχών, που απαιτούσαν την άμεση καταβολή μεγάλου ποσού χρημάτων, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η πληρωμή άλλων υποχρεώσεων²⁰.

Η οικονομική δυσπραγία του λαού επιδεινώθηκε στα χρόνια που ακολούθησαν, με αποτέλεσμα να καταστεί δύσκολη η είσπραξη των φόρων και να δημιουργηθεί ένταση στις σχέσεις της Εκκλησίας της Κύπρου με τους κρατούντες. Για την απάμβλυνση του όλου προβλήματος η Εκκλησία δανείστηκε σημαντικό ποσό χρημάτων από τους προξένους, ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί στις ποικίλες υποχρεώσεις του τόπου, το οποίο, όμως, αδυνατούσε να αποπληρώσει. Φαίνεται λοιπόν ότι ο Πάφου Χρυσανθος είχε συνειδητοποιήσει ότι δεν υπήρχε άλλος τρόπος, για να εξέλθει η Εκκλησία της Κύπρου από τη δεινή θέση, στην οποία είχε περιέλθει, παρά με την άμεση εκποίηση εκκλησιαστικής περιουσίας, ώστε να μην πιεστούν άλλο οι Χριστιανοί κάτοικοι του νησιού. Πιθανότατα δε παρόμοια εκποίηση κειμηλίων και κτημάτων να πραγματοποιήθηκε και στις υπόλοιπες μητροπολιτικές περιφέρειες του νησιού.

Την ίδια περίοδο ο Χρυσανθος μερίμνησε για την εκποίηση του οικήματος της Μητρόπολης Πάφου στη Λευκωσία, στο οποίο διέμενε κατά τις επισκέψεις του στην κυπριακή πρωτεύουσα, είτε για να συμμετάσχει στις συνεδρίες της Ιεράς Συνόδου, είτε για τη διεκπεραίωση διαφόρων άλλων υποθέσεων. Συντάχθηκε για τον σκοπό αυτό σχετικό πωλητήριο έγγραφο, ημερομηνίας 8 Απριλίου 1810, που επικυρώθηκε από τον Αρχιεπίσκοπο Χρυσανθο και όπου αναφέρεται ότι το οίκημα βρισκόταν στην ενορία του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και αποτελείτο από δωμάτια, εσωτερική αυλή και αλακάτι. Πωλήθηκε δε σε Τούρκο κάτοικο έναντι του ποσού των δύο χιλιάδων πεντακοσίων γροσίων, γεγονός που φανερώνει την τραγική οικονομική κατάσταση της Εκκλησίας της Κύπρου, που την υποχρέωνε να πωλήσει περιουσία της σε αλλόθρησκο, ενέργεια που γενικά αποφεύγετο. Φαίνεται, όμως, ότι στην προκειμένη περίπτωση δεν υπήρχε άλλη επιλογή και ο στόχος ήταν

20. Δημοσιεύτηκε από τον Λουκή Πιερίδη, «Ανέκδοτα Κυπριακά Έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 1 (1923) 23-24.

η άμεση συγκέντρωση χρημάτων για την εκπλήρωση των φορολογικών υποχρεώσεων έναντι της Πύλης²¹.

Η εμπλοκή του στην εκκλησιαστική κρίση του 1810

Τον Μάιο του 1810 εξορίστηκαν στην Εύβοια, κατόπιν σουλτανικού ορισμού, ο Αρχιεπίσκοπος Χρύσανθος και ο ομώνυμος ανεψιός του Μητροπολίτης Κιτίου, οπότε, μαζί με το διάταγμα εξορίας, εκδόθηκαν από την Πύλη και τα βεράτια των αντικαταστατών τους, Οικονόμου Κυπριανού και Αρχιμανδρίτη Μελετίου, αντιστοίχως. Όπως έγινε λόγος στο κεφάλαιο για τον Αρχιεπίσκοπο Κυπριανό, η ταυτόχρονη έκδοση διατάγματος και βερατίων ερμηνεύτηκε ως επικράτηση αντίπαλης προς τον γηραιό Αρχιεπίσκοπο Χρύσανθο εκκλησιαστικής παράταξης, της οποίας ηγείτο ο Οικονόμος Κυπριανός και την οποία ανεχόταν ο Πάφου Χρύσανθος. Ωστόσο, σύμφωνα με όσα έχουν αναφερθεί, η μελέτη των πηγών της εποχής διαψεύδει τα ανωτέρω και καταδεικνύει ότι ούτε ο μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός, ούτε ο Πάφου Χρυσάνθου μηχανορράφησαν εναντίον των εξορίστων. Η δε συμμετοχή του τελευταίου στα γεγονότα επικεντρωνόταν στην ομαλοποίηση της κατάστασης, αφού την περίοδο αυτή ήταν παντελώς αδύνατη η ανατροπή σουλτανικής προσταγής. Συμμετείχε δε, στις 29 Οκτωβρίου 1810, στην εκλογική συνέλευση, μαζί με τους Κυρηναίος Ευγένιο και Τριμυθούντος Σπυρίδωνα, καθώς και αριθμό κληρικών, οι οποίοι εξέλεξαν τον Οικονόμο Κυπριανό στον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Ο Πάφου Χρύσανθος υπέγραψε και το υπόμνημα εκλογής, μαζί με τους άλλους δύο Αρχιερείς. Τη δε αμέσως επόμενη ημέρα, 30 Οκτωβρίου, ο Σιναίου Κωνστάντιος, μαζί με τους Κυρηναίος Ευγένιο και Τριμυθούντος Σπυρίδωνα, όπως αναφέρεται σε σημείωμα του προξένου της Ιονίου Πολιτείας στην Κύπρο Παναγή Αγγελάτου, τέλεσαν τη χειροτονία του νεοεκλεγέντος Αρχιεπισκόπου Κυπριανού. Ακολούθως, στις 2 Νοεμβρίου 1810, πραγματοποιήθηκε από τους Μητροπολίτες Πάφου Χρύσανθο και Κυρηναίος Ευγένιο, καθώς και τον Επίσκοπο Τριμυθούντος Σπυρίδωνα, ύστερα από προτροπή και άδεια του νέου Αρχιεπισκόπου, η

21. Βλ. Νεοκλή Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακας υπό το φως ιστορικών εγγράφων», *Κυπριακά Χρονικά* 6 (1929) 7, όπου και δημοσιεύεται το σχετικό πωλητήριο έγγραφο.

πλήρωση του μητροπολιτικού θρόνου Κιτίου. Οι τρεις Αρχιερείς υπέγραψαν και το υπόμνημα εκλογής του νέου Μητροπολίτη Μελετίου²².

Δεν έχουμε υπόψη εάν πράγματι ο Πάφου Χρύσανθος απουσίασε από τη χειροτονία του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού, όπως γίνεται λόγος στο ανωτέρω σημείωμα, ή εάν συμμετείχε τελικά, όπως αναφέρεται από εκκλησιαστικό ιστορικό του 19ου αιώνα²³. Οπωσδήποτε, όμως, η τυχόν απουσία του δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως δυσαρέσκεια και άρνησή του να αποδεχθεί τον νέο Αρχιεπίσκοπο, αφού είχε ήδη αναμειχθεί ενεργά στη διαδικασία πλήρωσης των κενών αρχιερατικών θρόνων και υπέγραψε όλα τα σχετικά έγγραφα. Στα δε χρόνια που ακολούθησαν, οι Χρύσανθος και Κυπριανός συνεργάστηκαν για τη διευθέτηση διαφόρων εκκλησιαστικών υποθέσεων, όπως για την επίλυση του ζητήματος των περιουσιακών στοιχείων του καρατομηθέντος, το 1809, δραγομάνου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου²⁴, χωρίς να αναφέρεται να έχει προκύψει οποιαδήποτε μεταξύ τους διαφορά. Επίσης, αμφότεροι συνυπέγραψαν την 1η Ιανουαρίου 1821, μαζί με τους Μητροπολίτες Κιτίου (1810-1821) Μελέτιο και Κυρηναίας (1816-1821) Λαυρέντιο, χρεωστικό ομόλογο για 222.706 γρόσια προς τον Κυπριανό Θησέα, ώστε να καταστεί δυνατή η έγκαιρη πληρωμή των φόρων των Χριστιανών κατοίκων, που λόγω οικονομικής δυσπραγίας αδυνατούσαν να καταβάλουν²⁵.

22. Για τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν τότε βλ. τα όσα αναφέρονται στη μελέτη «Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου (1810-1821) Κυπριανός», στις σελ. 49-56, όπου και η σχετική βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

23. Φίλιππου Γεωργίου, *Ειδήσεις Ιστορικά περί της Εκκλησίας της Κύπρου*, Αθήνα 1875, σ. 116.

24. Βλ. Κ. Μυριανθόπουλου, *Χατζηγεωργάκις Κορνέσιος, ο Διερμηνεύς της Κύπρου, 1779-1809*, ό.π., σ. 172-174, όπου δημοσιεύεται σχετικό έγγραφο.

25. Δημοσιεύτηκε από τους Νεοκλή Κυριαζή, «Δάνεια των θρόνων διά την Κύπρον», *Κυπριακά Χρονικά* 7 (1930) 123· Π. Αγάθωνος (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο Μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχεῖον Κειμένων*, ό.π., σ. 294-295. Περίληψη του εγγράφου δημοσίευσε ο Παύλος Χιδίρογλου, «Κατάλογος των εν τω Αρχείω του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών εναποκειμένων οθωμανικών χειρογράφων», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 5 (1972) 359-360.

Η δεύτερη περίοδος της αρχιερατείας του (1810-1821)

Για την περίοδο της αρχιερατείας του Χρυσάνθου από το 1810 έως τον μαρτυρικό του θάνατο, το 1821, σώζονται πολύ λίγες πληροφορίες. Ανάμεσά τους περιλαμβάνεται ένα θαυμαστό γεγονός, που συνέβη το έτος 1811 σε ένα από τα κτήματα της Μονής της Παναγίας της Χρυσολάκουρνας στην περιοχή της Πόλης της Χρυσοχούς. Όπως αναφέρεται, μερικοί Τούρκοι κάτοικοι της κοινότητας αυτής καταπάτησαν το κτήμα της Μονής και επιχείρησαν να πάρουν νερό από το πηγάδι του για να ποτίσουν τα πρόβατά τους. Ωστόσο παρεμποδίσθηκαν από θεία δύναμη, που προκάλεσε τον θάνατο σε δύο από τους καταπατητές, με αποτέλεσμα οι υπόλοιποι να εγκαταλείψουν πανικόβλητοι την περιοχή. Ο Χρυσάνθος κατέγραψε το θαυμαστό αυτό γεγονός σε κώδικα της Μητρόπολης Πάφου, ώστε να διατηρηθεί η ανάμνησή του, ως απόδειξη της θείας προστασίας, που παρεχόταν στους υποδούλους στον αγώνα τους για επιβίωση²⁶.

Από τις υπόλοιπες αναφορές, που γίνονται στον Χρυσάνθο, κατά την περίοδο αυτή, είναι αξιοσημείωτη η σχετική με την πανώλη, που έπληξε την Κύπρο κατά το έτος 1813²⁷, και που τον υποχρέωσε να καταφύγει στη Μονή της Τροοδίτισσας, μαζί με τους συγγενείς του, ώστε να προστατευτεί. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται σε κώδικα της Μονής, κατά το διάστημα που βρισκόταν σε αυτήν ξέσπασε μεγάλη πυρκαγιά, στις 31 Ιουλίου 1813, που

26. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου, *Κτηματικός Κώδικας Γ'*, σ. 166-167, από όπου δημοσιεύτηκε από τους Ιω. Χατζηγιάννου, *Ιστορία και Έργα Νεοφύτου Πρεσβυτέρου Μοναχού και Εγκλείστου*, ό.π., σ. 335-336· Ιω. Τσικνόπουλλου, «Παφιακά», ό.π., σ. 113-114.

27. Για την επιδημία της πανώλης κατά την Τουρκοκρατία στην Κύπρο βλ. Θεοχάρη Σταυρίδη, «Η Ιατρική στην Κύπρο κατά την Οθωμανική Περίοδο», στον τόμο: Μαρίνας Βρυωνίδου-Γιάγκου (επιμ.), *Η Ιατρική στην Κύπρο από την Αρχαιότητα μέχρι την Ανεξαρτησία*, Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, Λευκωσία 2006, σ. 159-160.

κατέκαψε παρακείμενο αλώνι με σιτάρι, καθώς και πέντε ημέρες αργότερα άλλη μία, που κατέστρεψε την ιστορική Μονή της Παναγίας του Κύκκου²⁸.

Επίσης, κατά την περίοδο αυτή είναι γνωστά δύο έγγραφα, που φέρουν την υπογραφή του και αφορούν διάφορες πτυχές της εκκλησιαστικής ιστορίας της εποχής. Το μεν πρώτο, ημερομηνίας 20 Μαΐου 1816, είναι απόδειξη παραλαβής 500 γροσίων από τον πρόξενο της Αγγλίας Αντώνιο Βοντιτσιάνο, που προσφέρθηκαν στη μνήμη κάποιου Άγγλου, ονόματι Ρουκ. Όπως διευκρινίζεται, ένα μέρος των χρημάτων αυτών δόθηκε για τη συμπλήρωση των απαιτούμενων για την ανακαίνιση της Μονής του Τιμίου Σταυρού Ομόδους²⁹, η οποία, σύμφωνα με σχετική επιγραφή στο υπέρθυρο του Συνοδικού, πραγματοποιήθηκε το έτος εκείνο με δαπάνες ευσεβών Χριστιανών και μέριμνας του Οικονόμου της Μονής, Δοσιθέου³⁰.

Το δεύτερο είναι μακροσκελής συγχωρητική ευχή, που χρονολογείται στον Μάρτιο του 1818, και η οποία απεστάλη για να διαβαστεί σε ειδική τελετή για τη διάλυση του σώματος θανόντος κατοίκου στη μητροπολιτική περιφέρεια Κιτίου, ονόματι Ελευθέριου. Είναι άγνωστο, όμως, γιατί η ευχή υπογράφηκε από τον Χρύσανθο και όχι από τον επιτόπιο

28. «Τό 1813 Ίουλίου 31 έκάηκεν τό άλώνι τοῦ Μοναστηρίου Τροοδιτίσσης, τό σιτάρινον ὄλον, καί τό φουμουσάρικον ὄλον, καί εἰς πέντε ἡμέρες έκάην καί ὁ κύκκος, καί ἦταν καιρός τῆς πανώλης, καί ἦταν καί ὁ ἅγιος Πάφου ὁ κύριος Χρῦσανθος εἰς τό Μοναστήριον μέ τούς συγγενεῖς του ὄλους». Βλ. Ιωάννη Τσικνόπουλλου, *Η Ιερά Μονή της Τροοδιτίσσης*, Λευκωσία 1954, σ. 37. Για την πυρκαγιά, του 1813, στη Μονή Κύκκου βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, «Οι πυρκαγιές στη Μονή Κύκκου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 8 (2008) 100-104.

29. Βλ. «Κατάλογος παλαιών εγγράφων αποκειμένων παρά Α.Ζ. Πιερίδη εν Λάρνακι», *Φως* 1 (1911) 336-337, όπου δημοσιεύεται περίληψη του εγγράφου.

30. «Ἐπ' ἀρχιθύτου τοῦ Κυρίου Χρυσάνθου 1816, κεκαλλώπισθαι τρικλίνοις καί διορόφοις, αὕτη ἡ οἰκοδομή δι' ἐλεημοσύνης τῶν εὐσεβῶν καί πόνου πολλοῦ Δοσιθέου θύτου καί Οἰκονόμου». Βλ. Γεώργιου Φιλοθέου, «Το οικοδομικό χρονικό της Μονής Τιμίου Σταυρού», στον τόμο: Παύλου Ιωαννίδη (επιμ.), *Όμοδος, Τόπος - Άνθρωποι - Ιστορία*, Λευκωσία 2015, σ. 85. Η επιγραφή πρωτοδημοσιεύτηκε με ελλείψεις από τον Ν. Κυριαζή, *Τα μοναστήρια εν Κύπρω*, ὁ.π., σ. 149.

Μητροπολίτη Μελέτιο, εκτός και εάν οφείλεται σε κάποιο ατόπημα, που ο Ελευθέριος διέπραξε έναντι της Μητρόπολης Πάφου. Παρουσιάζει δε ξεχωριστό ενδιαφέρον για τις αντιλήψεις των κατοίκων, στις περιπτώσεις που παρουσιάζονταν φαινόμενα κατά τα οποία σώματα ατόμων που απεβίωναν παρέμεναν αδιάλυτα, παρά την παρέλευση εύλογου χρονικού διαστήματος από την ταφή τους. Εθεωρείτο τότε, ότι βαρύνονταν από κατάρα και ότι δεν θα έβρισκαν ανάπαυση, εάν δεν τύγχαναν συγχώρεσης, μέσω ενός τελετουργικού, που προνοούσε και την ανάγνωση σχετικής ευχής³¹.

Τέλος, σημαντική για το ενδιαφέρον του Χρυσάνθου, για να τιμώνται οι τοπικοί Άγιοι από τους κατοίκους της μητροπολιτικής του περιφέρειας, είναι διασωθείσα χειρόγραφη ακολουθία του Οσίου Βαρνάβα, που εντοπίστηκε στον ναό του Ευαγγελισμού της κοινότητας Βάσας. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στην αφιερωματική προσφώνηση, που γράφτηκε τον Μάιο του 1818 από τον λόγιο Νικόλαο Σολομωνίδη, ο Μητροπολίτης Πάφου του είχε αναθέσει να μεριμνήσει, ώστε ο ναός της κοινότητας να αποκτήσει ακολουθία του τοπικού Αγίου, για να ψάλλεται προς τιμή του. Για τον λόγο αυτό ο Σολομωνίδης συνεργάστηκε με τον Ιερομόναχο Μελέτιο από τη Λευκωσία, ο οποίος ετοίμασε την ακολουθία, συμπληρώνοντας και διορθώνοντας άλλη παλαιότερη, του έτους 1639, την οποία είχε συνθέσει ομώνυμός του Ιερομόναχος³².

Ο μαρτυρικός του θάνατος

31. Νεοκλή Κυριαζή, «Ανέκδοτα Ιστορικά Έγγραφα. Συγχωροχάρτι», *Κυπριακά Χρονικά* 6 (1929) 161-165.

32. Βλ. Χαράλαμπος Παπαδόπουλου, «Ακολουθία του Οσίου Βαρνάβα του εν Βάση», *Κυπριακαί Σπουδαί* 3 (1940) 51-52 (το ιστορικό της συγγραφής), σ. 60 (η αφιερωματική προσφώνηση), σ. 76 (η σημείωση). Για τον Νικόλαο Σολομωνίδη βλ. Γεώργιου Παπαχαλαράμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης, το χειρόγραφον και η οικογένειά του», *Κυπριακαί Σπουδαί* 29 (1965) 202-203· Κώστα Κύρρη, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδαι», *Κυπριακαί Σπουδαί* 39 (1969) 129-130· Αριστείδη Κουδουνάρη, «Πλείονα περί της οικογενείας των εξισλαμισθέντων Ανδρέα και Μάρκου Σολομωνίδη», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 13-16,1 (1988) 460.

Ο Χρύσανθος υπηρέτησε στον μητροπολιτικό θρόνο Πάφου μέχρι την 9η Ιουλίου 1821, οπότε κατατομήθηκε από τους Τούρκους κατακτητές, κατά τις μαζικές σφαγές των Αρχιερέων, των αξιωματούχων κληρικών και των προυχόντων, σύμφωνα και με σχετικό σημείωμα, που διασώθηκε σε κώδικα της Μητρόπολης Πάφου³³. Τον διαδέχθηκε ο Αρχιδιάκόνός του, Πανάρετος, ο οποίος βρισκόταν, μαζί με άλλους τρεις κληρικούς, έγκλειστος στις φυλακές, ως όμηροι προς αποφυγή οποιασδήποτε επαναστατικής κίνησης εκ μέρους των Κυπρίων εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας³⁴. Είναι αξιοσημείωτο ότι στο βεράτιο εκλογής του τελευταίου, που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη, στις 22 Αυγούστου 1821, γίνεται αναφορά στις «καταχθονίους πράξεις τοῦ κληρικοῦ ὀνόματι Χρυσάνθου», οι οποίες είχαν προκαλέσει την εκτέλεσή του³⁵. Λανθασμένη, όμως, παλαιότερη μετάφραση του βερατίου θεωρούσε ότι ο Χρύσανθος εκτελέστηκε επειδή παρακινούσε τους ραγιάδες «εἰς ἀποστασίαν» και «εἰς ἐπανάστασιν»³⁶.

33. «Ἀρχιερατευσας ἔτη ιε΄ καὶ μήνας δέκα τῆ ἑνάτη ἴουλιου κάτα τῶ χλιοστῶν ὀκτακοσιόστων εἰκοστόν ἔτος ἐξιδίων μας ἀμαρτιῶν μέ ὀρισμόν τοῦ ἀνάκτος ἐκαρατόμησαν αὐτῶν μετὰ τῶν ἐτέρων τριῶν ἀγίων ἀρχιερέων τῆς νίσσου Κύπρου». Βλ. Ιω. Τσικνόπουλλου, «Παφιακά», ὁ.π., σ. 118.

34. Για τον Μητροπολίτη Πάφου (1821-1827) και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Κύπρου (1827-1840) Πανάρετο βλ. Α. Φιλίππου, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, ὁ.π., σ. 147-149· Ανδρέα Μιτσίδη, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας», στον τόμο: Θεόδωρου Παπαδόπουλλου (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. ΣΤ΄, *Τουρκοκρατία. Οθωμανική κατάκτησις. Απόπειραι χειραφετήσεως. Δίκαιον - Οικονομία. Παιδεία - Γράμματα. Εκκλησία*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄, Λευκωσία 2011, σ. 737-753.

35. Το βεράτιο δημοσιεύτηκε από τον Παύλο Χιδίρογλου, «Σουλτανικά Βεράτια», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 7 (1975) 203-208.

36. Ιω. Χατζηγιάννου, *Ιστορία και Έργα Νεοφύτου Πρεσβυτέρου Μοναχού και Εγκλείστου*, ὁ.π., σ. 336· Ιωάννη Τσικνόπουλλου, *Παναγία η Χρυσορρογιάτισσα, ιστορική εν Κύπρω Ιερά Μονή*, Λευκωσία 1964-1965, σ. 227· Του ιδίου, «Παφιακά», ὁ.π., σ. 117.

Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με θεατρικό έργο του 1888³⁷, που υποστηρίχθηκε ότι το περιεχόμενό του στηριζόταν σε προφορική παράδοση για εξοπλισμό ανδρών στην Πάφο για εξέγερση, οδήγησε σε αυθαίρετα συμπεράσματα για ανάμειξη του Χρυσάνθου σε προετοιμαζόμενη επανάσταση³⁸. Στην πραγματικότητα, όμως, ο Μητροπολίτης Πάφου, από κοινού με τους υπόλοιπους Αρχιερείς, απέφυγαν να προβούν σε οποιεσδήποτε ενέργειες, οι οποίες, μέσα στις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, θα προκαλούσαν τη μαζική σφαγή και τον εξανδραποδισμό των κατοίκων³⁹.

Η σορός του Χρυσάνθου, όπως έγινε λόγος σε άλλο κεφάλαιο του ανά χείρας τόμου, τάφηκε μετά την εκτέλεσή του στον περίβολο του ναού της Φανερωμένης. Σήμερα τα οστά του, μαζί με αυτά όσων Μαρτύρων είχαν ενταφιαστεί στον χώρο αυτό και κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν, βρίσκονται σε υπόγεια κρύπτη του Μουσουλίου, που ανηγέρθη στα ανατολικά του ιερού του ναού, το 1930⁴⁰. Τιμώντας τη θυσία του Μάρτυρα προκατόχου του, ο Μητροπολίτης Πάφου (1910-1929) Ιάκωβος Αντζουλάτος μερίμνησε για την ανέγερση, το 1918, στην πλατεία του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Θεοδώρου, μνημείου-αναθηματικής στήλης, στην οποία αναγράφηκε το όνομά του, μαζί με αυτά των Παφίων σφαγιασθέντων

37. Θεόδουλου Κωνσταντινίδη, *Ο Κουτσούκ Μεχεμέτ ή το 1821 εν Κύπρω*, Λευκωσία 21895, σ. 20-45, 91-93 (α΄ έκδοση: Αλεξάνδρεια 1888).

38. Ιω. Τσικνόπουλλου, «Παφιακά», *ό.π.*, σ. 117-118· Του ιδίου, *Ιστορία της Εκκλησίας Πάφου*, *ό.π.*, σ. 353-354.

39. Για τον βίο του Χρυσάνθου, εκτός από τα κείμενα στα οποία έγινε λόγος προηγουμένως, δημοσιεύτηκαν και τα ακόλουθα: Λοΐζου Φιλίππου, «Ο Εθνομάρτυς Χρυσάνθος», *Πάφος*, 3.2.1933· Αρχιμανδρίτη Ιππόλυτου Μιχαηλίδη, «Οι Κύπριοι Εθνομάρτυρες Αρχιερείς του 1821», *Απόστολος Βαρνάβας* 1 (1940) 277· Ανδρέα Μιτσίδη, «Χρυσάνθος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 12ος, Αθήνα 1968, σ. 395· Αρχιμανδρίτη Θεόφιλου Σιμόπουλου, *Μάρτυρες και Αγωνισταί Ιεράρχαι της Ελληνικής Εθνεγερσίας, 1821-1829. Συμβολή εις την νεωτέραν ιστορίαν του Ελληνικού έθνους και της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, τ. Α΄, Αθήνα 1971, σ. 396-398· Α.Π. [= Αντρου Παυλίδη], «Χρυσάνθος», *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 14ος, Λευκωσία 1991, σ. 103-105.

40. Για την ταφή των Μαρτύρων της 9ης Ιουλίου και τη διαφύλαξη των οστών τους βλ. τα σχετικά στη μελέτη «Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου (1810-1821) Κυπριανός», στις σελ. 87-88.

του 1821, καθώς και των πεσόντων στους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13, οι οποίοι κατάγονταν από την πόλη και επαρχία της Πάφου⁴¹.

Δημοσιεύτηκε στον τόμο: Κωστή Κοκκινόφτα, *Κύπρος και 1821*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 2021, σ. 117-135.

41. «Αποκαλυπτήρια Στήλης», *Αλήθεια*, 27.4.1918.